

Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri

İbrahim Yıldız*

Öz

Dillerin en belirgin özelliğinin zamanla yenilenmesi, gelişmesi ve değişmesi olduğu dikkate alındığında, insanlık tarihinin belli bir döneminde, belli bir muhitte nâzil olan Kur'ân'ın anlaşılmasında problem yaşanması gayet doğaldır. Bunu aşmanın en kesin metodunun, ilahî iradenin büründüğü biçimsel şartları dikkate alarak, nüzûl zamanındaki Arap dilinin yapısının bilinmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple tefsir ilmi açısından ilk üç asırda ortaya konulan filolojik çalışmaların önemi büyüktür. Bu dönemde Arapça'nın ve Kur'ân'ın geneline yönelik yapılan çalışmaların yanı sıra Kur'ânî kelime ve konularda risale türü filolojik çalışmalar da yapılmıştır. Araştırmamızda Zeccâc'ın Arap dilinin gramer ve lügat özelliklerini temel alarak yazdığı *Tefsîru esma'illâhi'l-hüsnâ* ve *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm* adlı iki risalesindeki besmele ve esmâ-i hüsnânın mana ve gramer yapıları ile ilgili görüşleri, bu görüşlerin temelleri ve etkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: ez-Zeccâc, tefsir, filolojik tefsir, Besmele, Esmâ-i Hüsnâ

Two Works of Abû Ishâq al-Zajjâj about al-Asmâ al-Husnâ and Basmala

Abstract

Considering that the most prominent feature of the languages is that they develops and changes over time, it is quite normal that there are some problems in understanding the Qur'ân which was sent down in a certain neighborhood and throughout a certain period of human history. We can say that the most accurate method for solving of this problem is to know the structure of the Arabic language at the time when it was sent down, while taking into account the formal requirements assuming of the will of the divine. Therefore, the philological works written in the first three centuries are of importance for the tafsîr. During this period, studies focused on Qur'anic vocabulary and topics such as treaties, as well as general studies on Arabic language and Qur'ân. In this paper, will be studied the views of al-Zajjâj, and their basis and effects, on the meaning and grammatical structures of the Basmala and al-Asmâ al-Husnâ in the two works *Tafsîr asma'illâhi al-husnâ* and *Kitâb al-ibâna wa al-tafhîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm* written by al-Zajjâj considering the grammatical and lexical features of the Arabic language.

Key Words: al-Zajjâj, tafsîr, philologic tafsîr, Basmala, al-Asmâ al-Husnâ

* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi
(ibrahimbursevi@hotmail.com)

Giriş

Kur'ân, kendisinin iyice anlaşılması ve içerdiği itikadî, amelî, ahlâkî ve içtimaî kaidelerin tatbik edilebilmesi için nazil olduğu toplumun dili olan Arapça ile vahyedilmiştir.¹ Hatta muhataplarının anlama konusundaki itiraz yollarının önünü kapatmak için “Eğer biz onu başka dilde bir Kur'ân yapsaydık onlar mutlaka, “Onun âyetleri genişçe açıklanmalı değil miydi? Başka dilde bir kitap ve Arap bir peygamber öyle mi?” derlerdi...”² ve “Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın...”³ âyetleri ile Kur'ân'ın Arapça nazil olmasının nedenleri açıklanmıştır.

Dillerin değişmez, durağan bir yapıya sahip olmayıp zamanla yinelenir, yenilenir, gelişir ve değişir oldukları bir gerçektir. Bu hususiyet, her dil için geçerli olduğu gibi, tabiatıyla Arap dili için de böyledir. O da zamanla tagayyür etmiş; sözcük hazinesi çeşitli olayların etkisiyle değişirken, bazen mevcut sözcüklerin bir kısmı kullanımdan kalkmış, bazen sözcüklerin kendileri sabit kalıp bu sözcükler yeni anlamlar kazanmış, bazen de bu sözcük hazinesine yenileri katılıp durmuştur.⁴ Kelimelerdeki anlamın daralması,⁵ genişlemesi, kayması, iyileşmesi, kötüleşmesi, yeni kelimelerin doğması, bazılarının ölmesi,⁶ kelimelerin ıstilahî anlamda kalıplaşması⁷ gibi

¹ Yûsuf 12/2; Zuhrûf 43/3.

² Fussilet 41/44.

³ İbrâhîm 14/4.

⁴ Dücane Cündioğlu, *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011, s. 32.

⁵ “Bazı Kur'ân kelime ve kavramlarının nüzûl sonrası dönemde anlam değişikliğine uğradığına dikkat çeken ve bu durumu, değişime uğrayan bazı kavramlar üzerinde gösteren âlimlerden birisi Gazâlî'dir. Gazâlî, (ö. 1058-1111) bazı Kur'ân kavramlarına sahâbenin, selef-i sâlihînin ve Kur'an'ın muhatabı olan ilk nesillerin kastettikleri manaların dışında anlamların yüklendiğine dikkat çekmiştir. Anlam daralmasına uğramak suretiyle değişime uğrayan “fıkıh”, “ilm”, “tevhîd”, “zıkr” ve “hikmet” kelimelerini semantik açıdan tahlil etmiştir. Vermiş olduğu bu örneklerle, Kur'ân kelimelerinin ne tür anlam değişmelerine uğrayabileceğini ortaya koymuştur.” Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'ı Anlamada Semantik Yöntem”, *Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11 (2013), s. 123.

⁶ Mehmet Aydın, *Dilbilim El Kitabı -Temel Kavramlar ve Konular-*, Akademik Kitaplar Yayınları, İstanbul 2014, s. 107-112. Konu ile ilgili açıklamalar ve Kur'ânî kelimelerden örnekler için bk. Ali Galip Gezgin, *Tefsirde Semantik Metod ve Kur'ân'da “Kavm” Kelimesinin Semantik Analizi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 139 v.d.

durumlar, zamanla ilk anda onlara yüklenen manaların zayıflamasına hatta kaybolmasına neden olmaktadır.⁸ Dilin tanımını yapanların, onu “*kendine has kuralları içinde yaşayıp gelişen canlı bir varlık*”⁹ olarak nitelendirmeleri dilin bu özelliklerinden dolayıdır.

Kur’ân tüm zamanlara, tüm yeryüzüne ve tüm insanlara hitap eden bir *kelâm-ı ilahî* olmakla birlikte, şurası muhakkaktır ki o, aynı zamanda tarihin belli bir evresinde (miladi VII. asırda), belli bir muhitte (Hicaz’da) ve belli bir dille (Arapça) indirilmiştir. O halde Kur’ân-ı Kerîm’i anlamak isteyen herkesin, ilahî irade’nin büründüğü bu formel şartları dikkate alması gerekmektedir. Ancak burada asıl sorun, Kur’ân’ın Arap diliyle nazil olması değil, Arap dilinin tarihin belli bir evresinde konuşulduğu şekliyle nazil olmasıdır; dolayısıyla Kur’ân’ın nazil olduğu dilin (Arap dilinin) bilinmesi gereğinden söz edildiğinde, bununla genel olarak “Arap dili” değil, “Kur’ân’ın nazil olduğu dönemde konuşulan Arap dili” kastedilmiş olmaktadır. Çünkü Arap dilinin sözcük hazinesi ve bu sözcüklerin anlamı, Kur’ân’ın nüzûlünden önce ve Kur’ân’ın nazil olduğu dönemde nasıl değişime uğradıysa, Kur’ân’ın nüzûlünden sonra geçen bunca asır içerisinde

⁷ Muhammed Abduh, Kur’ân’ı anlamının basit ve yüksek iki derecesinin olduğunu belirterek, Kur’ân’ın ihtiva ettiği kelimelerin hakiki manalarını anlamının yüksek tefsir derecesinin ilk şartı olduğunu kaydetmiştir. Bu noktada müfessirin başkalarının sözleri ile yetinmeyerek kelimelerin manalarını bizzat araştırması gerektiğini vurgulamış ve özellikle kelimelerin ıstılahî mana kazanmaları konusunda “te’vil” kelimesini örnek göstererek şunları söylemiştir: “Kur’ân’ı doğru olarak anlamak isteyen kimsenin, İslâm âleminde sonradan meydana gelen ıstılahları araştırması gerekir. Ta ki ıstılahların anlamlarıyla, Kur’ân’da vârid olduğu anlamları birbirinden ayrılsın. Çoğu zaman müfessirler, Kur’ân’ın kelimelerinin ilk üç asırdan sonra meydana gelen terimler ile tefsir etmektedirler. Hâlbuki araştırmacının üzerine vacip olan, Kur’ân kelimelerini nazil olduğu zamandaki manalara göre tefsir etmektir.” Muhammed Abduh, “Fatiha Tefsiri” (çev. Abdulkadir Şener, Mustafa Fayda), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (1968), s. 4-5.

⁸ Konu ile ilgili açıklamalar ve anlam değişiminin nedenleri hakkında tahliller için bk. Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, s. 307-322.

⁹ Muharrem Ergin, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Bayrak Yayınları, İstanbul 1992, s. 4; Ayrıca bk. Gezgîn, *Tefsirde Semantik Metod*, s. 64.

de benzer değişikliklere maruz kalmıştır.¹⁰ O halde Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanabilmesinin ilk şartı onun nazil olduğu zamandaki Arap dilinin yapısı, özellikleri ve inceliklerinin bilinmesidir. Bu olmadan Kur'ân'ın anlaşılması ve tefsir edilmesi mümkün değildir.¹¹ Hatta bu konu Ömer Özsoy'un ifadesiyle, Kur'ân metninin gerçekten anlaşılabilmesi için, dilin o dönemdeki durumunu ve dili kendisinden bağımsız düşünemeyeceğimiz sosyo-kültürel yapıyı iyi bilme gereği, bıktırma pahasına ısrarla tekrar edilmeye değer bir noktadır. Çünkü Kur'ân, kullandığı her kelimeyi cahilî Arab'ın hayatının içinden almıştır.¹²

Bir dilin çekirdek ve özü kelimelerdir. Eğer kelimelerin doğru anlamları tesbit edilemezse cümleler anlaşılmaz olur. Dolayısıyla okunan metin de doğru anlaşılmamış olur. Kelimelerde meydana gelen anlam değişmelerini, tarih içinde kazandıkları anlamları incelemek sabır gerektiren yorucu bir çalışma ile başarılı olabilir. Çünkü anlamı tesbit edilecek kelimenin mümkün olduğunca ilk dönem kaynaklarına inilerek taranması gerekir.¹³

¹⁰ Cündioğlu, *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*, s. 34; Düccane Cündioğlu, bir başka eserinde konuya dair şunları söylemektedir: "Söylenen şey, bir zaman diliminde söylendiğinden, evveleminde bir ilk muhataba söylenir. İlk muhatab bir bakıma söylenen şey'in söylenme sebebi de olduğundan, söylenen şey, herkesten önce ona (onun için) anlamlıdır. Dolayısıyla bir Kur'an ayetinin (doğru) anlamı, onun ilk muhatabı için varid olan anlamdır. *Diğerleri* sadece söylenen şey'in dolaylı muhatapları olmak mevkiindedirler ve anlam -sanılanın aksine- zaman geçtikçe güçlenen, belirginleşen değil, zayıflayan, hatta kaybolan bir şeydir; zira burada kaybolan ibarenin kendisi ve "kendisinde mündemiç anlam" değil, ibarenin muhatabı, dolayısıyla bağlamıdır." Düccane Cündioğlu, *Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı -Hermeneutik Bir Deneyim I-*, Kapı Yayınları, İstanbul 2013, s. 63.

¹¹ Kur'ân'ın nüzülünden kısa bir süre sonra Arap dünyası, çok farklı kültürlerle karşılaşmış, toplumsal değişim çok hızlı gerçekteşmiştir. Bu durum, Kur'ân'da yer alan bazı kelimelerde de bir takım anlam kaymalarına yol açmıştır. Kur'ân'ı doğru anlamının temel şartlarından biri, onu indiği dönemdeki Arap dilinin bütün özellikleri çerçevesinde incelemektir. Kelimelerin, Kur'ân'ın indirildiği dönemde karşıladıkları manaları tesbit etmektir. Yani, Kur'ân'ın ilk muhataplarının kelimelerden anladıkları manaya ulaşmaktır. Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü-Yöntem, Ana Konular, İlkeler, Teklifler-*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s. 143-144; Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gezgin, *Tefsirde Semantik Metod*, s. 47 v.d.

¹² Ömer Özsoy, *Sünnetullah - Bir Kur'ân İfadesinin Kavramlaşması*, Fecr Yayınevi, Ankara 1999, s. 26.

¹³ Gezgin, *Tefsirde Semantik Metod*, s. 116-117.

Günümüz anlama ve anlamlandırma çalışmalarında “Dilbilimsel Semantik Metod”¹⁴ adı verilen bu usûlün İslâm tarihindeki kökleri sahabe dönemine dayanmaktadır. Örneğin, Hz. Ömer bir gün minberde Nahl sûresinin 47. âyetini¹⁵ okuyarak orada bulunanlara âyette geçen “تَخَوُّفٌ” kelimesinin manasını sordu. Huzeyl kabilesinden yaşlı bir zat kalkarak “تَخَوُّفٌ” kelimesinin “تَنْقِصٌ” manasında olduğunu söyledi. Hz. Ömer “kelimeyi bu anlamda şiirlerinde kullanan bir Arab biliyor musun?” diye sorması üzerine yaşlı zat, konu ile ilgili bir şiir okudu. Bunun üzerine Hz. Ömer “Ey insanlar, divanınıza sahip çıkın ve sapmayın” dedi ve “divanımız nedir?” sorusunu ise “cahiliye şiiridir, muhakkak ki onda Kitab'ınızın tefsiri vardır” diyerek cevaplandırdı.¹⁶ Hz. Ömer, âyette geçen bir kelimenin anlamını cahiliye dönemi şiirlerinde kullanılan manayı esas alarak anlamaya çalışmış, gerek orada bulunanlara gerekse gelecek nesillere cahiliye şiirini sırf bu gaye için korumalarını tavsiye etmiştir.¹⁷ Bu sebeple ilk dönemden itibaren bedevî Arapçası üzerinden Kur'ân'ın dil ve üslup özellikleri araştırılmaya ve nakledilmeye başlanmıştır. Bu çalışmalar, Arap olmayan milletlerin İslâm toplumuna girmesi ile daha da önem kazanmış ve giderek hızlanmıştır. Bu dönemde gerek Arap dilinin temel kaideleri, gerekse Kur'ân'ın kelime ve cümlelerinin i'rab ve manaları -eğer rivayet kaynaklarında herhangi bir bilgi mevcut değilse- bedevî Arapların kullanımlarından ve şiirlerinden tespit edilmeye çalışılmıştır.¹⁸ Özellikle önce Basra ve Kûfe'de, daha sonra da

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Gezgin, *Tefsirde Semantik Metod*, s. 109.

¹⁵ “أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ” “Yahut ta kendilerini azar azar yakalayıp helak etmesinden emin mi oldular? Şüphesiz Rabbiniz çok şefkatlidir, çok merhametlidir.”

¹⁶ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (nşr. Halil Me'mûn Şeyha), Dârü'l-ma'rife, Beyrut 2005, s. 574; Benzer ifadeleri Süyûtî, İbn Abbas'tan aktarmaktadır: “Kur'ân'ın garip kelimeleri hakkından bana sorduklarınızın cevabını şiirden arayınız. Çünkü şiir Arab'ın divanıdır.” Ayrıca İbn Abbas'ın Nâfi b. el-Ezrak'ın sorduğu sorulara şiirlerden getirdiği delilleri uzun uzun aktarmaktadır. Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celalüddin, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1988, I, 157-175.

¹⁷ “Ayrıca tefsir, Kur'ân'ın kullandığı Arapçaya ulaşabilmek amacıyla, semantik bir kaynak olarak cahiliye şiirini kullanmıştır. Şiire karşı Kur'ân'daki uyarıya ve cahiliyenin bizzat reddine karşın, onun “Arabın Divanı” adıyla meşruiyet sınırları içine alınarak kullanılması, yorumbilimsel açıdan oldukça anlamlıdır.” Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne oldu?*, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 125.

¹⁸ “Tefsirin mutlak olarak Arap diline dayanması gerekmele birlikte Ahmed b. Hanbel'in tefsirde şiirin kullanılmasını mekruh görmesi, dogmatik bir sebebe değil tamamıyla metodik bir sebebe dayandırılmaktadır. Eleştiriye göre sakınca, sadece

Bağdat şehrinde yoğun bir gramer ve lügat çalışmaları yapılmaya başlanmıştır.¹⁹ Buna ek olarak Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla *Garîbü'l-Kur'ân*²⁰, *Me'âni'l-Kur'ân*²¹ ve *İ'râbü'l-Kur'ân*²² olarak isimlendirilen ve birçoğu günümüze kadar ulaşamayan gramer ağırlıklı tefsir eserleri²³ yazılmıştır.²⁴

şiiere dayanarak kelimenin şiiirde belirtilen muhtemel anlamlarından biri ile tefsir edilebilmesinde bulunmaktadır. Bu da ayetin doğru anlamını yakalayamamak gibi bir sonuç doğurabilecektir. Ancak şu da bir gerçektir ki tefsirde şiiir kullanılmaktadır." Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne oldu?*, s. 141; Mehmet Akif Koç, müsteşrik John Burton'un bir makalesine yazdığı tenkit yazısında şiiirin tefsir açısından önemine şöyle değinmektedir: "Bilindiği gibi ilk dönemden itibaren Kur'ân-ı Kerîm'deki kelimeleri izah etmek için şiiir kullanılmıştır. Cahiliye şiiirinde yer alan çoğu kelimelerin Kur'ân-ı Kerîm'de farklı bir anlam kazandığı aşikârdır. Ancak Arapça vahyedilen Kur'ân'ın, cahiliye dönemi Arap şiiiriyle ilgisi inkâr edilemez. (Üde Halil Ebu Ude, *et-Tatavvuru'd-delâli beyne lügati's-şii'r ve lügati'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Mektebü'l-menar, Ürdün 1985, s. 37, 48-49) Yine Kur'ân öncesi Arapça'nın en önemli kaynaklarından biri şiiirdir. Fakat Burton, makalesine konu ettiği ayetleri incelerken, bazı dilcileri şiiiri delil olarak kullanmalarından dolayı tenkit etmektedir. Ona göre hareket ve ses uyumu değışebilen şiiir, Kur'ân kelimelerinin gramer yapıları tahlil edilirken kullanılmamalıdır. Burton'un bu tenkidine hak vermek mümkün değildir. Her ne kadar şiiirin kendine has bazı özellikleri olsa da, daha önce üzerinde durduğumuz gibi cahiliye şiiiri, Kur'ân tefsirinin kaynaklarından biridir. Günümüze kadar gelen tefsir geleneği, bunun en büyük destekçisi olmuştur... Arapça gramer kitaplarının ilk defa miladi 750 yılından itibaren yazılmaya başlandığı göz önünde bulundurulacak olursa, bu tarihten önce de yaygın olarak kullanılan Arap şiiirinin önemi kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla ilk dönem İslam ulemasının Kur'ân'ı tefsir ederken cahiliye şiiirine başvurmaları, en akli ve ilmî yoldur." Mehmet Akif Koç, "John Burton'un "Kur'an'da Gramer Hataları" Adlı Makalesinin Tenkidi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (1996), s. 553-559.

¹⁹ Nihad M. Çetin, "Arap (Edebiyat)", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, III, 296.

²⁰ Bu konuda eser yazarların listesi için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (çev. Rüştü Balcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, III, 962-965.

²¹ Bu konuda eser yazarların listesi için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, IV, 1381.

²² Bu konuda eser yazarların listesi için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 144-145.

²³ Bu tür eserlerin toplu bir listesi için bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2014, s. 212-213.

²⁴ Hasan Yılmaz, semantik analiz yönteminin Kur'ân'a uygulanması hakkındaki çalışmasında bu tür eserlerin günümüzdeki değerleri hakkında şunları kaydetmektedir: "Dini metinlerin anlaşılması, anlamlandırılması ve yorumunda

Bunlara paralel olarak Kur'ânî konulara ait dil ağırlıklı risale türü çalışmalar da yapılmıştır. Bu eserlerden bir kısmı ilim meclislerinde talebelerin veya dinleyicilerin sorularına verilen cevapların yazıya dökülmesi yoluyla ortaya çıkmıştır. Bu çalışmamızda ele alacağımız Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923), “*Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*” ve “*Kitâbü'l-ibâne ve't-tefshîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm*” adlı eserleri bu usûl ile kaleme alınmıştır. Ayrıca esmâ-i hüsnâ ve besmelenin gramer ve lugat açısından incelendiği bu iki eser, konuları itibariyle günümüze kadar ulaşmış ilk müstakil eserler olma özeliğini taşımaktadır.²⁵

Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Hayatı

Zeccâc'ın yaşadığı hicri III. asrın sonları/IV. asrın başları, İslâm tarihinin fikrî açıdan en verimli dönemlerinden sayılmakta olup, bu döneme gelinceye kadar tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi ilim dallarında tedvin çalışmaları tamamlanmış ve kaynak eserler yazılmıştır.²⁶ İslâmî ilimlerin temelini oluşturan Kur'ân ve hadisle ilgili çalışmalara bağlı olarak sarf, nahiv, lugat ve edebiyat alanlarında önemli eserler verilmiş, bu ilimlerin temelleri atılmış

yöntem sorununun giderek artan bir ivme ile günümüzde daha da bir önem kazandığını görmekteyiz. Bu anlamda çeşitli anlamlandırma, açıklama ve yorumlama yöntemleri ortaya çıkmaktadır. Bu yöntemlerden de nesnel olanları bulunduğu gibi öznel olanları da vardır. İşte bu çok çeşitli yorumlama yöntemlerinden daha çok objektif olarak gördüğümüz yöntem ise, kavram tefsiri ve semantik analiz yöntemidir. Bu yöntemin Kur'ân kelime ve ifadelerine, odak veya anahtar kavramlarına uygulanabileceğini ve diğer pek çok yöntemle birlikte kullanıldığında olumlu, açılımlı ve derinlikli, yeni sonuçlara ve ufuklara, anlam boyutlarına ulaşabileceğini burada ifade etmek ve tekrar vurgulamak mümkündür. *Ancak burada bir hususu tekrar belirtmek istiyoruz ki, o da şudur: Kur'ân tefsirinde, bugüne kadar geliştirilen ve Kur'ân'a uygulanan geleneksel ve çağdaş bütün yöntemlerden, olumlu ve açılımlı yönlerinden mümkün olduğu kadar yararlanılmalıdır...* (Kur'ân kelime ve ifadelerin, odak veya anahtar kavramların) *Kur'ân'daki anlamları ve anlam alanları ortaya konulmalıdır. Bunun için de geleneksel 'tefsir usûlü'ndeki Kur'ân ilimlerinden; Garîbü'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, Müşkilü'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân ve el-Vücûh ve'n-Nezâir... gibi lugaî ilimlerden, Kur'ân kelime ve ifadeleri sözlüklerinden ve diğer etimoloji lugatlarından mümkün olduğu kadar yararlanmak gerekmektedir. Söz konusu klasik dil ilimleri, çağdaş dilbilimsel, anlambilimsel verilerle ve yöntemlerle zenginleştirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.”* Hasan Yılmaz, *Semantik Analiz Yönteminin Kur'ân'a Uygulanması*, Kurav Yayınları, Bursa 2007, s. 210-212.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için ilgili eserlerin tanıtıldığı bölümlere bakılabilir.

²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler (İlim ve Kültür Hayatı)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 41-44.

ve dil kaideleri tespit edilip sınıflandırılmıştır.²⁷ Böyle bir ortamda 241/855 yılında²⁸ Bağdat'ta doğan Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Seriyî b. Sehl, gençliğinde camcılık mesleği ile uğraştığı için "camcı" manasına gelen "ez-Zeccâc" lakabı ile meşhur olmuştur. Ailesi ve çocukluğu hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız Ebû İshâk ez-Zeccâc, özellikle nahiv ilmi ile meşgul olduğu için "en-Nahvî" diye de anılmaktadır.²⁹ Lügat ve nahiv ilmini, dönemin Kûfe mektebinin önde gelen temsilcisi olan Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya Sa'leb (ö. 291/904)³⁰ ve Basra mektebinin otoritesi kabul edilen Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred³¹ el-Ezdî'den (ö. 286/900)³² almıştır. İlerleyen yıllarda hocası Müberred'in tavsiyesi ile dönemin Abbâsî veziri Ubeydullah b. Süleyman'ın oğlu Kâsım'ın eğitimi için sarayda görevlendirilmiş,³³ Kâsım'ın babasının ölümü üzerine vezir olmasıyla saray çevresindeki konumunu iyice pekiştirmiştir.³⁴

²⁷ Yıldız, "Abbâsiler", *DİA*, I, 41.

²⁸ Bazı kaynaklarda 230/844 yılında doğduğu belirtilmektedir. Emrullah İşler, "Zeccâc", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 173.

²⁹ İbn Hallikân, Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zemân* (nşr. İhsân Abbâs), Dâru sâdr, Beyrut 1968, I, 49.

³⁰ İsmail Durmuş, "Sa'leb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, 25.

³¹ Muhammed b. Yezîd'e "soğutulmuş" anlamındaki "Müberred" lakabının, sorularına yüreğini serinleten isabetli cevaplar vermesi sebebiyle hocası el-Mâzinî'nin, "Sen müberred'sin (yani hakkı ispatlayansın)" şeklindeki sözünden dolayı verildiği fakat bu kelimenin kendisini kiskanenlar ve Kûfe mektebi mensupları tarafından alay amacıyla "müberred" şekline dönüştürüldüğü kaydedilmektedir. (Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ' (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb, İrşâdü'l-elibbâ' ilâ ma'rifeti'l-üdebâ', Tabakâtü'l-üdebâ')* (nşr. İhsân Abbâs), Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, VI, 2679.) Böyle olmasına rağmen Müberred ismi yaygınlaşmıştır.

³² Yasin Kâhyaoğlu, "Ebu'l-Abbâs el-Muberrid'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve el-Kâmil" Adlı Eseri", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10 (2013), s. 83-96. (Yasin Kâhyaoğlu makalesinde Müberred isminin yaygın olarak kullanılmasına rağmen - kaynakların da ifade ettiği gibi- doğru olan lakabı yani "Müberred"i kullanmıştır.)

³³ İbnü'l-Kıftî, Ebû Hasan Ali b. Yûsuf, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Dârü'l-fikri'l-'Arabî-müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, Kahire - Beyrut 1986, I, 195.

³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdâd* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2001, VI, 615; Ayrıca Bağdâdî, Zeccâc'ın vezir Kâsım'a her hangi bir iş için gelen kişilere ücret karşılığında aracılık yapmak ve onlardan görüşme konusu hakkında bir dilekçe almak suretiyle büyük bir servete sahip olduğunu aktarmaktadır.

Birçok öğrenci yetiştirip eserler kaleme alan Zeccâc, 311/923 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁵ O, tabakât kitaplarında dindar, fazilet sahibi, sağlam itikatlı olarak vafedilmiştir.³⁶ *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* adlı eserinde açıkça ifade ettiği üzere Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine çok önem vermiş³⁷ ve onun mezhebine tabi olmuştur. Hatta ölüm döşegindeki son sözünün "*Allah'ım, beni Ahmed b. Hanbel'in mezhebi üzere haşreyle*" duası olduğu rivayet edilmektedir.³⁸ Eserlerinde imanının kuvveti, İslâm'ı savunma gayreti açıkça görülmektedir. Ayrıca Müseyne (Müseynîd) isimli bir kişi ile yaptığı tartışmadan sonra hatasını anlayıp ondan özür dilemesi ve hakka dönmesi onun faziletli biri olduğunu göstermektedir.³⁹

Ebû İshâk ez-Zeccâc, eserlerinde sıkça Kur'ân'ı anlama hususunda lügat ve nahiv ilminin önemine işaret etmektedir. Çünkü ona göre Arap dilini anlamayan bir kişinin Kur'ân'ı anlaması mümkün değildir. Allah Teâlâ, Kur'ân'ı anlaşılıp üzerinde tefekkür ve tedebbür edilsin diye⁴⁰ nazil ettiğine göre dil eğitimi almak dinî ilimlerin temelini oluşturmaktadır. Zeccâc'ın Nisâ sûresinin 82. âyetini⁴¹ tefsir ederken Kur'ân'ı tedebbür etme ve araştırmanın teşvik edildiğini belirttikten sonra, Allah'ın Kitabı'nın açıklanması gerektiğini ve bunu yapacak kişi için filolojik yöntem dışında bir yol olmadığını söylemesi⁴² bu olguyu desteklemektedir.⁴³ O, bu sebepten dolayı

³⁵ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VI, 618; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 49; Bazı kaynaklarda ölüm tarihi olarak 310 (Örneğin, İbnü'n-Nedîm, ölüm tarihini 19 Cemâziye'l-âhîr 310 Cuma günü olarak kaydetmiştir. Bk. İbnü'n-Nedîm, *Ebû'l-Ferec, el-Fihrist*, (nşr. Rızâ-Teceddüd), [y.y.], Tahran 1971, s. 66) veya 316 (bk. Zehebî, Şemseddîn, *Ebû Abdillâh, Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Hasan Abdülmennân), Beytül'efkarî'l-devliyye, Beyrut 2004, I, 696) yılları geçse de genel olarak 311 yılı kabul edilmiştir.

³⁶ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VI, 614; Sem'ânî, *Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed, el-Ensâb* (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), Dârü'l-fîkr, Beyrut 1408/1988, III, 141.

³⁷ Zeccâc, *Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* (nşr. Abdulcelîl Abdüh Şelebî), Alemü'l-kütüb, Beyrut 1988, IV, 166.

³⁸ Hamevî, *Ebû Abdillâh Yâkût, Mu'cemü'l-üdebâ' (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb, İrşâdü'l-elibbâ' ilâ ma'rifeti'l-üdebâ', Tabakâtü'l-üdebâ')* (nşr. İhsân Abbâs), Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, I, 52.

³⁹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 198; Dâvudî, Şemseddîn, *Tabakâtü'l-müfessirîn, Dârü'l-kütübü'l-ilmî*, Beyrut 1983, I, 11; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Muhakkikin önsözünden), I, 8.

⁴⁰ Bakara 2/242.

⁴¹ "*Hâlâ Kur'ân'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı?*"

⁴² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 185.

⁴³ İsmail Aydın, "*Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi*", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (2011/1), s. 41.

eserlerinin çoğunu dil alanında yazmıştır. Tefsir ile ilgili eserlerinde de dil konuları oldukça ağırlıklıdır.

A. Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ

Esmâ-i hüsnâ tefsiri, Allah'ın güzel isim ve sıfatlarını incelemesi ve onları açıklamayı hedeflediği için çok yüce ve değerli bir ilimdir. Allah Teâlâ, kendisine bu güzel isimleri ile dua edilmesini istemekte,⁴⁴ Hz. Peygamber Allah'ın doksan dokuz isminin olduğunu ve bunları sayanların cennete gireceğini haber vermektedir.⁴⁵ Ayrıca Allah'a O'nun güzel isimleri ile yalvarmak, duanın kabul olma vesilesi olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle İslam âlimleri, esmâ-i hüsnânın tespiti ve tefsiri konusuna çok önem vermişlerdir. Tefsirlerin gerek esmâ-i hüsnâ terkinin geçtiği dört âyette⁴⁶ gerekse muhtelif isimlerin yer aldığı diğer birçok âyette esmâ-i hüsnâ hakkında bilgiler verilmiştir. Hadis kaynaklarında konuyla ilgili müstakil bir bölüme rastlanmıyorsa da çeşitli bablarda esmâ-i ilâhiyyeyi konu edinen birçok hadis-i şerif mevcuttur. Ebû Hanîfe'den itibaren Allah'ın zâtına nispet edilen kavramların isim ve sıfat şeklinde tasnife tâbi tutulduğu, konunun Eş'arî ve Mâtürîdî'de daha açık bir şekil aldığı bilinmekle beraber günümüze kadar ulaşan müstakil esmâ-i hüsnâ eserlerinin ilki lügat ve nahiv âlimi Ebû İshak ez-Zeccâc'a ait *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*⁴⁷ adlı bu eserdir. Bunu Zeccâc'ın önemli talebelerinden olan Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâc'ın aynı nitelikteki *İştikâku esmâ'illâh*⁴⁸ adlı kitabı takip etmiştir. Daha sonraki dönemlerde konu hakkında birçok müstakil eserler yazılmıştır.⁴⁹

Zeccâc'a aidiyeti konusunda hiçbir şüphe bulunmayan bu eserin ilim çevrelerinde yayılıp şöhret bulmamasının ve yazarının hayatı hakkında bilgi veren bibliyografya kitaplarında yer almamasının birkaç sebebi vardır:

⁴⁴ "En güzel isimler Allah'ındır. O'na o güzel isimleriyle dua edin..." A'râf 7/180.

⁴⁵ Buhârî, "Şurût", 18, "Deavât", 68, "Tevhîd", 12; Müslim, "Zikr", 5, 6; Tirmizî, "Deavât", 82; İbn Mâce, "Duâ", 10; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 258, 267, 314, 427, 503.

⁴⁶ A'râf 7/180; İsrâ 17/110; Tâhâ 20/8; Haşr 59/24.

⁴⁷ Zeccâc, Ebû İshâk, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Dârü'l-Me'mûn lî't-türâs, Dimeşk/Beyrut, 1979/1399.

⁴⁸ Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım, *İştikâku esmâ'illâh* (nşr. Abdülhüseyn Mübarek), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1406/1986.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI, 416-417.

a. Bu kitap, İsmâil b. İshâk el-Cehdamî tarafından bir ilim meclisinde sorulan sorulara verilen cevapları içermektedir. Bu cevapların yazılı olduğu metin de bizzat ilgili şahsa özel olarak kaleme alınmıştır.

b. Bu metin, kitap yazma amacı ile oluşturulmadığından dolayı İsmâil b. İshâk'ın ve Zeccâc'a yakın bazı talebelerin elinde saklanmış ve dolayısıyla çoğaltılmamıştır.

c. Zeccâc, ömrünün sonlarına doğru, ilminin de zirvede olduğu bir dönemde meşhur *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* adlı tefsirini yazmıştır. Bu eserin içinde Kur'ân'da geçen tüm esmâ-i hüsnânın tefsiri bulunduğundan dolayı incelediğimiz *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ* adlı bu kitap gölgede kalmış ve yaygınlaşmamıştır.⁵⁰

Yaptığımız araştırmalarda bu eser hakkında müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fakat Abdullah b. Sâlih b. Abdülazîz el-Gusn'a ait *Esmâü'llâhi'l-hüsnâ* adlı kitabın esmâ-i hüsnâ müelliflerin tanıtıldığı bölümde Zeccâc ve eseri hakkında özet bir bilgi bulunmaktadır. Yazar, eserin muhtasar oluşunu ve diğer esmâ-i hüsnâ rivayetlerini dikkate almamasını İsmâil b. İshâk'ın rivayet ettiği hadis bağlamında sorduğu soruya verilmiş cevapları içermesine bağlamaktadır. Ayrıca yazar, Zeccâc'ın bazı görüşlerine -Allah lafzının gayr-i müştâk olması gibi- katılmadığını da eklemektedir.⁵¹

1. Muhtevası

Arap dilinin gramer ve lugat özelliklerine dayanılarak esmâ-i hüsnânın açıklanması amacıyla matuf kaleme alınan bu eser,⁵² önce kendini tanıtarak söze başlamaktadır. İsmâil b. İshâk el-Ezdî el-Cehdamî (ö. 282/896),⁵³ bir ilim

⁵⁰ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 7-8.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Gusn, Abdullah b. Sâlih b. Abdülazîz, *Esmâü'llâhi'l-hüsnâ*, Dârü'l-vatan, Riyâd 1417, s. 189-200.

⁵² Topaloğlu, "Esmâ-i hüsnâ", *DİA*, XI, 416.

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bk. Alican Tatlı, "Cehdamî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 224-225; Burada dikkati çeken bir husus İsmâil b. İshâk el-Ezdî ile Ebû İshâk ez-Zeccâc arasındaki yaş farkıdır. İsmâil b. İshâk, 179 senesinde, Zeccâc ise 241 yılında doğmuştur. Zeccâc doğduğunda İsmâil b. İshâk, en az altmış yaşlarındadır. O, 282'de vefat ettiğinde Zeccâc kırk bir yaşlarındaydı. Dolayısıyla, kendisi de âlim bir zat olan İsmâil b. İshâk bu kitabın yazılmasına vesile olan sorusunu sorduğu yıllarda yaklaşık doksan ilâ yüz; Zeccâc ise otuz ilâ kırk yaşlarındadır. Aradaki bunca yaş farkına rağmen İsmâil b. İshâk, ilmine güvendiği bir gence sorular sormuş ve ileri yaşına rağmen ilim tedrisatı için onun

meclisinde Hz. Peygamber'in "Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. O tektir ve tek olanları sever. Kim o isimleri sayarsa cennete girer"⁵⁴ hadisini rivayet ederek Ebû İshâk ez-Zeccâc'tan bu hadisi ve işaret ettiği esmâ-i hüsnâyı kendisi için tefsir etmesini istemiştir. Zeccâc, hadisin metninden başlayarak Allah Teâlâ'nın doksan dokuz ismini tefsir etmiş, ayrıca talebelerine soruları soran İsmâil b. İshâk için bir nüsha yazdırmıştır.⁵⁵ Zeccâc'ın önde gelen talebelerinden olan Ebû Ali el-Fârisî, bu eserin nakledilme zincirinde önemli bir yer işgal etmektedir.⁵⁶ Hocasına yakınlığı ile tanınan Fârisî, eseri aktarırken gerekli gördüğü yerlere kendi sözü olduğu anlaşılabilir şekilde ilaveler yapmıştır. Örneğin, eserin ilk sayfasında onun, "ben bu kitabı tek bir mecliste ona okudum" açıklaması vardır.⁵⁷ Ayrıca, el-habîr isminin tefsirinde "Ebû Ali dedi ki: Ebû İshâk (ez-Zeccâc) bu kelimeyi onların şu sözünden almıştır." şeklinde hem kendisinin, hem de hocasının ismini zikrederek aynı sayfanın iki yerinde gerekli bazı açıklamalar yapmıştır.⁵⁸

Müfessirimiz, ilk olarak hadiste geçen "ehsâ" kelimesinin mana ve tefsiri üzerinde durmuştur. Kelimenin değişik kullanımlarında "bir şeyin sayısını saymak, kalabalık bir cemaat, güç yetirebilmek, akıl" manalarına geldiğini belirterek hadiste geçen "من أحصاها" ifadesinin, esmâ-i hüsnânın çokluğundan ve Kur'ân'ın değişik yerlerine dağılmış olduğundan dolayı onları toparlayıp derlemek, anlamaya gayret etmek, anlamları üzerinde tedebbür etmek olarak tefsir edilebileceğini belirtmektedir.⁵⁹ Daha sonra Cennet'e girmenin mahiyeti, Allah lafza-i celâlinin müştak olup olmadığı ve esmâ-i hüsnâdan sayılıp sayılamayacağı, müştak olduğunu söyleyenlere göre kökü ve türetilme yolları üzerinde durmaktadır. Allah lafzının müştak olmadığını delilleri ile ortaya koyduktan sonra rivayetlerde geçen tüm isimleri topluca saymış, onları ilminin yettiği, marifetinin elverdiği nispette tefsir etmeye çalışacağını söylemiştir. Doğruya erişmek ve başarılı olmak için Allah'a dua ettikten sonra sırasıyla esmâ-i hüsnânın tefsirine geçmiştir.⁶⁰ Eserin son bölümünde bu yazma nüshayı istinsah eden şahıs, eseri kimlerden ve hangi yollar ile edindiğini kaydetmiştir. Zeccâc'ın talebesi Ebû Ali el-Fârisî'nin bu

meclisine katılmıştır. Bu ayrıntı o dönemin ilim anlayışını ve ortamını gözler önüne sermesi açısından çok önemlidir.

⁵⁴ Buhârî, "Şurût", 18, "Deavât", 68, "Tevhîd", 12; Müslim, "Zikr", 5, 6.

⁵⁵ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 21.

⁵⁶ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 66. Kitabın son paragrafı yazma nüshanın kimler aracılığıyla aktarıldığından bahsetmektedir.

⁵⁷ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 21.

⁵⁸ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 45; Ayrıca bk. s. 43, 47, 63.

⁵⁹ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 23-24.

⁶⁰ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 25-26.

eseri yazdığını ve hocasının huzurunda okuduğunu belirterek tüm bu silsilede adı geçenlere hayır dua ile eseri noktalamıştır.

2. Kaynakları ve Yöntemi

Zeccâc'ın esmâ-i hüsnânın manalarını tespit için başvurduğu kaynakların başında âyet ve hadisler gelmektedir. Genellikle ismin aynen geçtiği âyet⁶¹ ve hadisleri⁶² örnek gösterirken, bazen de verdiği manayı desteklemek için başka âyet ve hadisleri zikrettiği görülmektedir. Örneğin "ehsâ" kelimesine vermiş olduğu "güç yetirmek" manasına, Müzzemmil sûresinin 20. âyetini "عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْضِرَهُ فِتَابَ عَلَيْكُمْ" - Sizin buna gücünüzün yetmeyeceğini bildi de sizi bağışladı" delil olarak göstermektedir.⁶³ Zeccâc, kelime ve ifadelerin gerçek manalarını tespit için döneminin geleneğine uyarak şiirleri şahit olarak kullanmıştır. Şiirlere o kadar sıklıkla yer vermiştir ki eserin hemen hemen her sayfasında şiire rastlamak mümkündür. Ayrıca Arapça'da kullanılan mesellerden de yararlanmışır.⁶⁴

Zeccâc, bu eserinde -muhtemelen konuyu şifahî olarak tefsir ettiği için- görüşlerin dayandırıldığı isimleri fazlaca zikretmemiştir. Hocası Muhammed b. Yezîd el-Müberred,⁶⁵ lugat, nahiv ve edebiyat âlimi Ebû Alî Kutrub⁶⁶ ve Muhammed b. Hasan el-Ahvel'in⁶⁷ görüşlerini isim vererek aktarmaktadır. Zâlim lakabıyla da tanınan Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî'nin Basra'ya vali olarak tayin edildiği zaman okuduğu meşhur hutbesinden bir bölümü -bu şahsın sevilmemesinden dolayı- onun çok fasih ve beliğ bir dili olan ünlü bir hatip olduğuna vurgu yaparak aktarması dikkat çekicidir.⁶⁸ Zeccâc, Ebû Zekeriyâ

⁶¹ Örneğin bk. Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 25, 37, 48, 51, 56, 64.

⁶² Örneğin bk. Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 51, 60, 61.

⁶³ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 23; Başka örnekler için bk. s. 29, 30, 31, 35, 36, 38, 42.

⁶⁴ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 29, 53.

⁶⁵ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 24, 31, 32; Hayatı ve eserleri için bk. İsmail Durmuş, "Müberred", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 432.

⁶⁶ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 40, 42, 47; Hayatı ve eserleri için bk. Muharrem Çelebi, "Kutrub", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 494-495.

⁶⁷ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 50; Hayatı ve eserleri için bk. Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic (ö. 379/989), *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire: Dâru'l-ma'arif 1392/1973, s. 208; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, II, 578; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, III, 91.

⁶⁸ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 36. Hayatı için bk. İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, 427-428.

el-Ferrâ'nın el-vekîl ism-i şerifine verdiği "el-kâfi / kifâyet eden" manasının doğru olmadığını, onun böyle bir mana vermesinin nedenini de anlamadığını belirterek doğru olan mananın "işlerin kendisine havale edildiği" olduğunu belirtmektedir.⁶⁹

Zeccâc, isim ve sıfatların tefsirine genellikle lugavî manalarını açıklayarak başlamaktadır. Kelimenin mastarını ve veznini tespit edip Arap dilindeki diğer kullanım örneklerini sıralamaktadır. Konu ile ilgili âyet ve hadisleri aktarıp verdiği manayı destekleyen şiirleri kaydetmektedir. Bu sıralamaya örnek olarak el-mütekebbir isminin tefsiri verilebilir. Zeccâc, önce kelimenin "kibr" kökünden "tefe'ul" kalıbının ism-i fâili olduğunu belirterek bu masdarın "kişinin kendisinde bulunmayan bir niteliği var gibi göstermesi" manası taşıdığını belirtmektedir. Bu manayı desteklemek üzere "تَحَلَّمَ فَلَانَ وَ تَعَطَّمَ / filanca kişi görmediği halde rüya gördüğünü söyledi ve (şöyle bir rüya gördüm diyerek bununla haksız yere) övündü" şeklindeki kullanımı örnek olarak vermekte ve devamında Hâtim et-Tâî'nin bir beytini şahit olarak kullanmaktadır. Ayrıca "Kibriya benim abamdır. Kim bu konuda benimle çekişirse ona azap ederim" kudsî hadisini⁷⁰ nakletmektedir.⁷¹

Zeccâc, incelediği kelimenin yan anlamları varsa temel mana ile onun arasındaki ilişkiyi gösterip kullanım örnekleri vermektedir. Meselâ, es-semî' ismi "her sesi işiten" manasındadır. Fakat aynı zamanda bu kelimenin "icabet eden, karşılık veren" manası da vardır. Zeccâc, bu manaya namazda rükûdan doğrulunca söylenen "semi'allâhu limen hamideh" duasının "Allah, hameden kuluna icabet eder" manasında tefsir edilmesini delil olarak göstermektedir.⁷² Yine ez-zâhir ismi de böyle iki farklı manaya gelmektedir. Birincisi "vahdaniyetinin ve varlığının delilleri, akıllı kişiler için gayet açık ve zahir olan", ikincisi ise "Allah'ın tüm mahlûkattan yüce olması, şanının ve hükümranlılığının ulu olması" manasıdır. Zeccâc, yan anlam olan ikinci kullanım için örnek cümleler ve şiirden deliller getirmektedir.⁷³ Aynı şekilde el-vâsi' esmâ-i ilâhiyyesinin kökünün "bir şeyin parçalarının çok olması" manasına geldiğini fakat aynı zamanda zenginlik manasında da

⁶⁹ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 54.

⁷⁰ Müsned, II, 248; Müslim, "Birr", 136; İbn Mâce, "Zühd", 16; "Ebû Hüreyre ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayet ettiği bu kutsî hadiste Cenâb-ı Hak azamet ve yüceliğinin -kişiyi örten elbisenin kendisine özgü oluşu gibi- zât-ı ilâhiyyesine has olduğunu, bunlardan biri konusunda zâtına rakip çıkarı ateşe atacağını beyan etmiştir." Bekir Topaloğlu, "Mütekebbir", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 190.

⁷¹ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 35.

⁷² Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 42.

⁷³ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 54; Ayrıca bk. s. 60.

kullanıldığını belirtmekte ve bu manayı “لِيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِّنْ سَعَتِهِ - Zengin olan, gücüne göre nafaka versin”⁷⁴ âyeti ile de desteklemektedir.⁷⁵ Bazen, kelimenin manasının iyice anlaşılması için aynı kökten gelen başka kelimeleri de açıklama ihtiyacı duymaktadır. Örneğin, eş-şehîd isminin “mevcut ve hâzır” manalarına geldiğini belirttikten sonra “el-yevmü'l-meşhûd” tamlamasının “şüphesiz gerçekleşeceği bilinen kıyamet günü” anlamına geldiğini söylemektedir. Bu sebeple de eş-şehîd isminin aynı zamanda el-'âlim manasında olduğunu belirtmektedir.⁷⁶

Zeccâc, her bir esmâ-i hüsnânın tefsirinde aynı metodu kullanmamıştır. Bazen sadece lugavî tahliller ile yetinmiş⁷⁷ bazen kelimenin lugavî özelliklerinin yanında ilgili âyetleri kaydetmiş,⁷⁸ bazen âyetler ile birlikte tanımlamalar yapmış,⁷⁹ bazen sadece dinî,⁸⁰ bazen de hem dinî hem lugavî açıklamalar yapmıştır.⁸¹ Aynı şekilde bazı isimlerde uzun, bazılarında ise kısa tefsir yapmayı tercih etmiştir. Örneğin “izzet bahşeden” manasındaki el-mu'iz isminin hükmi ve fiili iki yönünün bulunduğunu belirterek konuyu üç başlık altında incelemektedir:

a) İzzet bahşetme, Allah'ın dünyada iken Müslümanların şanını yüceltmesi ve maddî durumlarını genişletmesidir. Bu izzet verme, hem hükmi hem de fiili yöndendir.

b) Allah'ın dünyada Müslümanları zor durumda bırakmasıdır. Bu, sabredilirse ahirette büyük bir mükâfat kazandıracak bir imtihan vesilesidir.

c) Allah'ın kâfirleri dünyada iken rızık genişliği ve yüksek mevkiler ile izzetlendirmesidir. Bu durum ise sadece fiili bir durumdur. Onlara verilen bu nimetler istidrac kabilinden olup ahirette devamlı bir azap onları beklemektedir.⁸²

Zeccâc, bazı bölümlerde açıklamalarını nispeten kısa tutmuştur. Bunun nedeni bazen aynı kökten gelen bir başka ismin tefsirinde gerekli lugavî

⁷⁴ Talak 65/7.

⁷⁵ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 54; Ayrıca bk. s. 30.

⁷⁶ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 53; Ayrıca bk. s. 62.

⁷⁷ Örneğin el-basîr ism-i şerifi, Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 42; el-Mübdî ism-i şerifi, Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 55.

⁷⁸ Örneğin el-hafîz ism-i şerifi, Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 48.

⁷⁹ Örneğin el-câmî' ism-i şerifi, Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 63.

⁸⁰ Örneğin er-râfi' ism-i şerifi, Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 41; el-Mâlikü'l-mülk ism-i şerifi, Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 62.

⁸¹ Örneğin, el-mü'min ism-i şerifi, Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 31.

⁸² Örneğin el-mu'iz ism-i şerifi, Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 41.

açıklamanın yapmış olmasıdır ki buralarda ilgili yeri işaret etmektedir.⁸³ Bazen de açıklama yerine kelimenin manasını / tanımını ve geçtiği ilgili âyeti vermekle yetinmektedir.⁸⁴

Zeccâc, birçok esmâ-i hüsnânın tanımını yapmaktadır. Örneğin, es-selâm isminin “hak eden kullarını azabından koruyan, emin kılan”,⁸⁵ el-halîm isminin “kullarına azap etmekte acele etmeyen”,⁸⁶ el-mü’min isminin “hak etmeyen kullarını cehennem azabından emin kılan”,⁸⁷ el-mücîb isminin “dua edildiğinde zorda kalmışa icabet eden ve kötülüğü izale eden”,⁸⁸ el-hasîb isminin “kullarına yeten, kâfi gelen” veya “lütuf ve ihsanları sürekli hesap edilen” manalarına⁸⁹ geldiğini söylemektedir.

Zeccâc, birbiri ile benzer veya zıt mana ifade eden isimleri bazen birlikte bazen de art arda tefsir etmektedir. Örneğin, el-kâbız ve el-bâsıt isimlerinin Allah’ın kudretinin açıkça görülmesi ve edebe riayet açısından birlikte ele alınması gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁹⁰ Bu vurgu etrafında şekillenen el-hâlik, el-bâri ve el-musavvir grubu, el-’aliyy, el-kebîr grubu, el-muhyî, el-mümît grubu da art arda ele alınmıştır.⁹¹ Aynı şekilde aralarında mana farkı olan isimler üzerinde de hassasiyetle durmakta ve söz konusu farklılıkları açıklamaktadır. Aynı kökten gelen er-rahmân ile er-rahîm isimleri⁹² arasında iki fark olduğunu söyleyen Zeccâc, bunlardan ilkinin er-rahmân isminin Allah’ın dışında hiç kimseye verilemeyeceği olduğunu belirtmektedir. İkinci farkın ise rahmetin tecelli edeceği yer ve muhatapları açısından ortaya çıktığını, er-rahmân isminin yaratma ve rızık verme konusunda mahlûkatın tümüne şamil olduğunu; er-rahîm isminin ise mümin kulların dünyada hidayete erdirilmesi, ahirette ise kesintisi olmayan sürekli bir sevaba erişmeleri manasına geldiğini belirtmektedir.⁹³ Konuyla ilgili bir başka örnek ise el-ahad ile el-vâhid isimleri arasındaki farka değinmesidir. el-Ahad

⁸³ Örneğin bk. Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 52, 55, 57, 60.

⁸⁴ Örneğin el-câmi’ ism-i şerifi, Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 63.

⁸⁵ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 31.

⁸⁶ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 45.

⁸⁷ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 32.

⁸⁸ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 51.

⁸⁹ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 49.

⁹⁰ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 40.

⁹¹ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 35-37, 48, 56.

⁹² Bekir Topaloğlu, *TDV İslâm Ansiklopedisi*’nde bu iki ismi “Rahmân” maddesi altında birlikte incelemiştir. Bk. Bekir Topaloğlu, “Rahmân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 415-417.

⁹³ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 28.

isminin Allah'ın zatı ve sıfatlarının birliği için, el-vâhid isminin ise sadece zatının birliği için kullanıldığını belirtmektedir.⁹⁴ Arap dili kurallarına göre el-gafûr ile el-gaffâr isimlerinin her ikisi de "setr/örtmek" manasında mübalağa ifade etmektedir. Zeccâc, her ikisi de aynı manayı ifade eden bu isimlerin Kur'an'da kullanılma hikmetinin, zât-ı ilâhiyyeye ait övgü sıfatlarındaki sonsuz manaları ifade etmek olduğunu belirterek, bu kullanımları güzel kabul etmektedir. Aynı zamanda Zeccâc, Ebû Ali Kutrub'un el-gafûr ismine "âhirette günahları bağışlayan", el-gaffâr ismine ise "dünyada iken günahları ifşa etmeyip, onları örten" anlamları verdiğini kaydetmiştir.⁹⁵ Ayrıca er-raûf ile er-rahîm isimleri arasında bazı âlimler fark gözetmezlerken Zeccâc, er-raûf'un er-rahîm'den daha ileri derecede şefkat ve merhamet içerdiğini kabul etmektedir.⁹⁶

Müfessirimiz, el-kayyûm ismini tefsir ederken Hz. Ömer'in bu kelimeyi "kayyâm" şeklinde okuduğu rivayetini naklederek kıraat farklılığına da değinmiştir.⁹⁷ Fakat bu istisnâî bir durum olup eserde başka bir örneğine rastlanmamaktadır.

Zeccâc, Ahmed b. Hanbel'in mezhebine sıkı sıkıya bağlı bir âlim olarak⁹⁸ hiçbir zaman mahlûkata benzetme ihtimali olacak şekilde Allah'a sıfat ve özellikler nispet etmemiştir. Esmâ-i hüsnâyı tefsir ederken bu konudaki hassasiyeti hemen göze çarpmaktadır. Mesela, el-'alî ismini açıklarken kelimenin "yükseklik, yücelik" manasına geldiğini fakat bunun asla "mekândaki yücelik" manasına alınamayacağını, ism-i şerifin "yücelik ve hükümlanlıkta en üstün bir varlık" manasına geldiğini vurgulamaktadır. Çünkü Allah'ın sıfatlarının zihinde tasavvurunun veya göz önüne

⁹⁴ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 58.

⁹⁵ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 37-38, 46-47; Zeccâc, bu tür tekrarlar için iki görüş ileri sürmektedir: a) Aynı mana ifade eden sıfatların birlikte kullanılması hoş olmamakla birlikte ayrı ayrı yerlerde kullanılmalarında bir sakınca bulunmamaktadır. b) Bu tür kelimelerin mahlûkatın isim ve sıfatlarında kullanılmaları hoş olmamakla beraber, zât-ı ilâhiyyeye ait övgü sıfatlarındaki namütenahi manaları ifade etmek için sadece Allah Teâlâ hakkında kullanılması güzel bir durumdur. Bk. Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 46.

⁹⁶ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 62.

⁹⁷ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 56.

⁹⁸ *Me'âni'l-Kur'ân ve i'rabüh* adlı eserinde açıkça ifade ettiği gibi o, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine çok önem verir (Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, IV, 166) ve onun mezhebine tabi olurdu. Hatta ölüm döşeğindeki son sözünün, "Allah'ım, beni Ahmed b. Hanbel'in mezhebi üzere haşreyle" duası olduğu rivayet edilmektedir. (Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 52)

getirilmesinin asla caiz olmadığını özellikle beyan ettiğini söylemektedir.⁹⁹ Bu sebepten dolayı el-celîl ism-i şerifinin hem “azamet sahibi, şanı yüce olmak” hem de “cüssesi büyük, parçaları çok olan” şeklinde iki anlamda kullanıldığını belirten Zeccâc, bunlardan ikinci mananın Allah için kullanılmasının caiz olmadığını kaydetmektedir.¹⁰⁰

Zeccâc, esmâ-i hüsnânın tefsirini yaparken bazı dil kaidelerine de değinmektedir. Örneğin, el-âlim ve el-alîm isimlerinin manalarının ayrı olduğunu çünkü fâ'il (فاعل) ve fa'ül (فعليل) vezinlerinin sıfatların birçoğunda müştereken kullanıldığını belirtmekte¹⁰¹ ve bazı kelimelerde fa'ül vezninin müf'il (مفعيل) vezni¹⁰²; fa'ül (فعول) vezninin fa'ül ve mef'ül (مفعول) vezni¹⁰³ manalarına geldiğini kaydetmektedir. Ayrıca fa'ül ve fa'al (فعال) vezinlerinin mübalağa ifade etmesi,¹⁰⁴ müheymin (مهيمن) kelimesinin aslının mü'eymin (مئيمين) olup hemzenin hâ harfine ibdâl edilmesi;¹⁰⁵ ahad (احد) kelimesinin aslının vahad (وحد) şeklinde olup vav harfinin hemzeye kalbolunması¹⁰⁶ gibi dil kaidelerini açıklamıştır.

3. Etkileri

Zeccâc, öncelikle bir Arap dili ve edebiyatı âlimi olması hasebiyle ilim çevrelerinde özellikle filolojik görüşleri ile etkili olmuştur. Onun genelde kelimelerin mana ve iştikakı, özeldede Allah'ın güzel isimleri ile ilgili gerek *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, gerekse *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* adlı eserlerindeki görüşleri hemen hemen tüm lugat ve tefsir kitaplarına girmiştir. Burada bazı esmâ-i hüsnâ ile ilgili görüşlerinin geçtiği bazı yerleri örnek kabilinden göstermek istiyoruz:

Ezherî'nin (ö. 370/980) ansiklopedik sözlüğü *Tehzîbü'l-luga* adlı eserinde er-rahmân ve er-rahîm,¹⁰⁷ el-bedî',¹⁰⁸ es-sabûr,¹⁰⁹ es-selâm,¹¹⁰ el-azîz,¹¹¹ er-raûf,¹¹² eş-şekûr,¹¹³ el-mukît,¹¹⁴ el-ahad,¹¹⁵ ve el-mecîd¹¹⁶ ism-i şerifleri hakkında;

⁹⁹ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 48.

¹⁰⁰ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 50.

¹⁰¹ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 39. Ayrıca bk. s. 42, 48.

¹⁰² Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 42, 49, 64, 65.

¹⁰³ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 52.

¹⁰⁴ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 46.

¹⁰⁵ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 32.

¹⁰⁶ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 58.

¹⁰⁷ Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-luga* (nşr. Heyet), Dârü'l-Mısriyye, Kahire t.y., V, 50.

¹⁰⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, II, 241.

¹⁰⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, XII, 173.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201), *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* adlı eserinde el-kayyûm,¹¹⁷ el-melik,¹¹⁸ el-mü'min¹¹⁹ ve el-mütekebbir¹²⁰ ism-i şerifleri hakkında;

Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-gayb* adlı tefsirinde el-mütekebbir¹²¹ ve el-hâfız¹²² ism-i şerifleri hakkında;

Ebü Abdillâh el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde er-rahmân / er-rahîm¹²³ ve el-müheymin¹²⁴ ism-i şerifleri hakkında;

Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl* adlı eserinde es-selâm,¹²⁵ el-mü'min¹²⁶ ism-i şerifleri hakkında;

İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) Arapça sözlüklerin en büyüklerinden olan ansiklopedik sözlüğü *Lisânü'l-'Arab'* da er-raûf,¹²⁷ el-kuddûs,¹²⁸ es-sabûr,¹²⁹ el-vekil,¹³⁰ el-mü'min¹³¹ ve el-azîz¹³² ism-i şerifleri hakkında;

¹¹⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, XII, 446.

¹¹¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, I, 82.

¹¹² Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, XV, 238.

¹¹³ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, X, 16.

¹¹⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, IX, 255.

¹¹⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, V, 194.

¹¹⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, X, 682.

¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1984, I, 302.

¹¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, V, 314.

¹¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, VIII, 226.

¹²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, VIII, 227.

¹²¹ Fahreddîn er-Râzî, Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebir)*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1981, XXIX, 295.

¹²² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 144.

¹²³ Kurtubî, Ebü Abdillâh, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah et-Türki), Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2006, I, 161.

¹²⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 36.

¹²⁵ Nesefî, Ebü'l-Berekât, *Tefsîrü'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl)*, Eda Neşriyat, İstanbul 1993, IV, 1254.

¹²⁶ Nesefî, *Tefsîrü'n-Nesefî*, IV, 1255.

¹²⁷ İbn Manzûr, Cemâleddin, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru sâdır, Beyrut, t.y., IX, 112.

¹²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VI, 168.

¹²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IV, 439.

¹³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XI, 734.

¹³¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XIII, 21.

¹³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, V, 374.

Muhammed eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *Fethu'l-kadîr* adlı eserinde el-hâlik¹³³ ism-i şerifi hakkında kelimelerin manası, iştikakı, çekimleri ve kısa tanımlarına ait Zeccâc'ın görüşleri mevcuttur. Ayrıca *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* "Esmâ-i hüsnâ" maddesinde¹³⁴ konusunda günümüze ulaşan ilk müstakil eser olarak takdim edilen bu kitap, aynı ansiklopedinin esmâ-i hüsnâ maddelerinin yazılmasında da temel başvuru kaynaklarından biri olarak göze çarpmaktadır.¹³⁵

B. Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm

Kur'ân'da yüz on üç sûrenin başında ve Neml sûresinin 27. âyetinde yer alan besmele, genelde Fâtiha sûresinin tefsirinde tafsilatlı bir şekilde ele alınıp tahlil edilmiş, diğer sûre başlarında tekrar tefsire konu edilmemiştir. Besmele genelde tefsirlerin içinde bir bölüm olarak tahlil edilmekle birlikte, müstakil eserlere de konu olmuştur. Bu cümleden olarak *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm*¹³⁶ Zeccâc'ın, besmeleyi oluşturan dört lafzı mana, usûl, iştikâk, i'rab, tertib ve diğer yönlerden incelediği eseridir. Araştırmamız neticesinde bu eserin besmele hakkında yazılıp günümüze kadar ulaşan müstakil eserlerin ilki olduğu kanaatine varılmıştır.¹³⁷ Ayrıca bu eseri konu alan herhangi bir çalışmaya da rastlanılmamıştır.

¹³³ Şevkânî, Ebû Abdillâh, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (nşr. Abdulkâdir Umeyre), I-V, Dârü'l-vefâ, y.y., 1994, III, 102.

¹³⁴ Topaloğlu, "Esmâ-i hüsnâ", *DİA*, XI, s. 416.

¹³⁵ Örneğin; "Arap dili âlimi Zeccâc, Allah'ın hasîb ismine "kullarına yeten" manasını verdikten sonra kelimenin "mahsûb" (lutuf ve ihsanları sürekli olarak hesap edilen) anlamına da gelebileceğini söyler (*Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 49)." Bekir Topaloğlu, "Hasîb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, 380; "Ebû İshak ez-Zeccâc, mukaddim ismini açıklarken "kendi irade ve tercihinin göre hükmen veya fiilen öne geçirilmesi gereken şeyi öne geçiren" ifadesini kullanmak suretiyle iki hususa da işaret etmiştir (*Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 59)." Bekir Topaloğlu, "Mukaddim", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 114.

¹³⁶ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm*, (*Erba'u rasâ'ili fi'n-nahv* adlı eserin içinde) (nşr. Abdülfettâh Selim), Mektebetü'l-âdâb, Kahire 1423/2003.

¹³⁷ Suat Yıldırım konu hakkında yazılan müstakil eserleri sıralarken ilk olarak Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *Kitâbü'l-Besmeleti'l-ekber* ve bunun muhtasarı *Kitâbü'l-Besmeleti'l-asgar*'ı saymaktadır. Bk. "Besmele", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, 532; Ayrıca bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, III, 122.

Zeccâc'ın bu eserini, nahiv ilmiyle ilgili diğer üç eser¹³⁸ ile birlikte tahkik edip yayımlayan Dr. Abdülfettâh Selîm'in verdiği bilgiye göre eserin yazma nüshası, Mısır Milli Kütüphanesi (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye) 67 numarada "*el-Es'iletü'l-vâridetü 'alâ'l-besmeleti ve ecvibetihâ*" adıyla kayıtlıdır. Ayrıca 3677 ve 13958 numaralarda kayıtlı iki ayrı mikrofilm kaydı bulunmaktadır. Eser, toplam on beş varak halinde olup Fârisî hattı ile yazılmıştır. Fakat kütüphane kayıtlarında bu eserin yazarı olarak Zeccâc'ın en önemli talebelerinden olan ve ona nispetle "Zeccâcî" diye tanınan Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî (ö. 337/949) gösterilmektedir. Ayrıca Carl Brockelmann'ın kısaca GAL diye tanınan *Geschichte der Arabischen Litteratur (Târîhü'l-Edebi'l-Arabî)* adlı biyografik ve bibliyografik eserinde "*el-Es'iletü'l-vâridetü 'alâ'l-besmeleti ve ecvibetihâ*" adıyla Zeccâcî'ye ait olarak kaydedilmiştir.¹³⁹ Fakat Abdülfettâh Selîm, eserin mukaddimesinden sonra yazar adı olarak "*Kâle Ebû İshâk İbrahim b. Seriy ez-Zeccâc*"¹⁴⁰ olarak kaydedilmesi ve bu kaydın metin içerisinde bir defa daha tekrar edilmesinden dolayı¹⁴¹ eserin Zeccâc'a aidiyetinin çok açık olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Zeccâcî'nin hayatının ve eserlerinin tanıtıldığı tabakât kitaplarında bu isim ile kayıtlı bir eserin olmaması -hatta onun besmele ile alakalı başka bir kitabı da yoktur- bu görüşü desteklemektedir.

Netice itibariyle;

a. Bu yazma eserin birkaç yerinde Zeccâc'ın adının ve künyesinin açık olarak zikredilmesi,¹⁴²

b. Eserde geçen bazı görüşlerin sonradan yazılan tefsir kitaplarında Zeccâc'a nispet edilmesi,¹⁴³

c. Brockelmann, *Târîhü'l-Edebi'l-Arabî*'de Zeccâc'ın eserlerini sayarken Cûtâ Kütüphanesi 727 numarada kayıtlı "*Kitâbü'l-ibâne ve't-teflûm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm*" adlı eserini zikretmesi;¹⁴⁴ Mısır Milli Kütüphanesi

¹³⁸ Bunlar, İbn Cinnî'nin *el-Hâtriyâtü'l-mensiyye*, İbn Hişâm el-Ensârî'nin *el-İlmâm bişerhi hakikati'l-istifhâm* ve Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin *Risâletü fî i'râbi kavlihî Teâlâ "Eraeyteküm"* adlı eserleridir.

¹³⁹ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-Edebi'l-Arabî* (çev. Abdulhalîm Neccâr), Dârü'l-ma'ârif, Kahire, t.y., II, 176.

¹⁴⁰ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 13.

¹⁴¹ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 41.

¹⁴² Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 13, 30, 31, 41.

¹⁴³ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 8.

¹⁴⁴ Brockelmann, *Târîhü'l-Edebi'l-Arabî*, II, 172; Corci Zeydân, *Târihu âdâbi'l-lügati'l-Arabiyye*, Dârü'l-hilâl, y.y., t.y., s. 185.

67 numarada “*el-Es’iletü’l-vâridetü ‘alâ’l-besmeleti ve ecvibetihâ*” adıyla kayıtlı olan yazma ile bu eserin aynı eserler olduğunu ve bu yazmanın Zeccâc’a aidiyetini netleştirmiştir. Muhtemelen Mısır Milli Kütüphanesinde kayıtlı olan eserin adı belli olmadığı için kataloğu düzenleyen eserin içeriğinden hareketle ona “Besmele Hakkında Vârid Olan Sorular ve Cevapları” adını koymuştur.¹⁴⁵

1. Muhtevası

Zeccâc, eserin mukaddimesinde bir öğrencisinin daha önceden öğrendiği ve ezberlediği bilgiler ile bir kitabı tetkik etmeye niyetlendiğini fakat daha içindeki bilgilere geçmeden, eserin başında bulunan besmelenin hakiki manası hakkında yeterli bir bilgisinin olmadığını anladığı ve kendisine besmele hakkında sorular sorduğunu kaydetmiştir. Hem bu talebesinin hem de diğer talebelerinin besmele hakkındaki sorularına cevap olması adına bu eserini yazdığını ve büyük bir çoğunluğu kelimelerin iştikâk, îrab, tertib ve nahiv yönleri ile alakalı bu sorulara tatmin edici cevaplar verdiğini belirtmiştir.

Zeccâc, mukaddimededen sonra “*kâle Ebû İshâk ez-Zeccâc*” diyerek eserin muhtevası hakkında bilgi vermiştir. Burada besmele hakkında kendisine sorulan soruları inceden inceye düşündüğünü ve onları üç bölüm halinde toplam seksen soru olarak cevaplayacağını belirtir. Bunlar besmelenin birinci bölümü olan “*bism*” hakkında kırk soru, ikinci bölümü olan “*Allah*” lafzı hakkında yirmi soru ve son bölümü olan “*er-rahmâni’r-rahîm*” hakkında yirmi sorudur. Zeccâc, bu safhada o dönemin eserlerinde görmeye pek alışık olmadığımız bir tarzda adeta kitabının içindekiler bölümünü yazmıştır. Her üç bölümde cevaplandıracağı soruları sırasıyla kaydetmiş ve kitabın muhtevasını gözler önüne sermiştir. Burada önceden dediği gibi toplam seksen adet soru vardır. Fakat Zeccâc, eserinin ilerleyen bölümlerinde bilinmeyen bir nedenden dolayı önceden serdettiği bu tertibe uymamıştır. Birinci bölüm olan “*bism*” hakkındaki sorular çoğalarak toplam elli ikiye ulaşmış, buna mukabil diğer bölümlerdeki sorular ise azalmıştır. İkinci bölüm olan “*Allah*” lafza-i celâli hakkında on iki soruyu, üçüncü bölüm olan “*er-rahmâni’r-rahîm*” hakkında ise beş soruyu cevaplamıştır.

Eserde bazı sorular uzun uzun cevaplanırken¹⁴⁶ bazıları hakkında sadece nahiv ve lugat âlimlerinin görüşleri serdedilmiş,¹⁴⁷ bazılarında ise soruyu

¹⁴⁵ Zeccâc, *Kitâbü’l-ibâne*, s. 8.

¹⁴⁶ Zeccâc, *Kitâbü’l-ibâne*, s. 25, 27.

¹⁴⁷ Zeccâc, *Kitâbü’l-ibâne*, s. 18.

daha önce bir vesile ile açıkladığını beyan ile¹⁴⁸ ilgili yerlere müracaat edilmesini istenilmiştir.

Konular hakkında fikir vermesi açısından Zeccâc'ın cevap verdiği soruların bazıları şöyledir:

A. "Bism" hakkında:

1. "Bism" in manası nedir?
2. Cümleye harf-i cer ile başlanamaz iken neden "be" harf-i cerri ile başlanmıştır?
3. "Be" harf-i cerrinin müteallakı nedir?
4. "Be" harf-i cerrinin müteallakı neden zikredilmeyip hazf edilmiştir?
5. Neden diğer harf-i cerlerden bir değil de "be" harf-i cerri seçilmiştir?
6. Neden sadece "billâhi" denilmemiştir de "bismillâhi" tamlamasında "ism" kelimesi de kullanılmıştır?
7. "Bismillâhi" tamlaması yazılırken ism kelimesinin elif harfi neden yazılmamaktadır?
8. "İsm" kelimesinin iştikâkı nedir?
9. "Be" harf-i cerrinin i 'rabdaki yeri nedir?

B. Allah lafza-i celâli hakkında:

1. Allah isminin manası nedir?
2. Allah isminin iştikâkı nedir?
3. Allah ismindeki elif-lâm'ın özellikleri nelerdir?
4. Allah isminin i 'rabdaki yeri nedir?

C. Rahmân ve Rahîm ism-i şerifleri hakkında:

1. Rahmân ve Rahîm isimlerinin manaları nedir?
2. Rahmân ve Rahîm isimlerinin iştikâkı nedir? Her ikisi de Arapça kökenli midir?
3. Rahmân ve Rahîm isimlerinin i 'rabdaki yeri nedir?
4. Rahmân ve Rahîm'in Allah isminin sıfatları olma durumu nasıldır? Bunlar ism midir, sıfat mıdır?

Yukarıda örnek olarak seçtiğimiz soruların bazılarına Zeccâc'ın verdiği cevaplar ise özetle şöyledir:

A. 3. "Be" harf-i cerrinin müteallakı nedir?

"Be" harf-i cerrinin müteallakı mukadder gizli bir fiildir. O da "أبدأ / başlıyorum" fiilidir. Bu konuda iki görüş vardır: Birincisi kişi her ne iş yapıyorsa o fiili takdir eder. Yani kalkmayı murat edince "Allah'ın adıyla kalkıyorum"; oturmayı murat edince de "Allah'ın adıyla oturuyorum"

¹⁴⁸ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 18, 41.

manası takdir edilmektedir. Diğer fillerde aynen bu şekildedir. İkinci görüş ise her iş için “başlıyorum” fiili takdir edilir. Çünkü her iş için “yemeye başlıyorum, içmeye başlıyorum, oturmaya başlıyorum gibi” başlama fiili takdir edilebilmektedir. Yani tüm bu işler için “Allah’ın adıyla başlıyorum” denilebilir. Bu görüş Basra ve Kûfe dil mekteplerinin önde gelen âlimlerinin görüşüdür.¹⁴⁹

B. 2. Allah isminin iştikakı nedir?

Bu konuda Zeccâc, Basra mektebinin önde gelen âlimi olan Sibeveyhi’nin görüşünü aktarmaktadır. Buna göre Allah isminin aslı fi’âl veznindeki “ilâh” kelimesinden türemiş olup kelimenin başına harf-i ta’rif getirilmiş ve “el-ilâh” olmuştur. Daha sonra kullanım sırasında dile kolaylık sağlamak amacıyla ilâh kelimesindeki hemze kaldırılmış, lamlar idgâm edilerek Allah şeklini almıştır. Bu tarz bir işlemin bir örneği de “ünâs” kelimesinden aynı yol takip edilerek “en-nâs” kelimesinin oluşturulmasıdır. Allah kelimesi artık kalıplaşmıştır. Bu açıdan harf-i ta’rif ondan asla ayrılamaz. Çünkü o iki harf, kelimenin aslından olup hafz edilen hemzenin yerini almıştır. Artık Allah lafzı yüce, aşkın Yaratıcının münferid ismi olduğundan mahlûkattan hiç kimseye isim olarak verilemez.¹⁵⁰

2. Kaynakları ve Yöntemi

Zeccâc, bu eserinde kendi hocaları başta olmak üzere dil otoritelerinin görüş ve eserlerinden faydalanmıştır. Zaten eserinin mukaddimesinde, serdettiği tüm görüşlerin nahiv âlimlerinin görüşlerine uygun olduğunu beyan etmiştir.¹⁵¹ Müfessirimiz aslen Basra dil mektebine mensup olması hasebiyle tercihlerinin büyük çoğunluğunu bu yönde kullanmıştır. Özellikle bu mektebin kurucusu Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791),¹⁵² önde gelen otoritelerinden Ebû Bişr Sibeveyhi el-Hârisî (ö. 180/796),¹⁵³ ile kendi hocası Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred’in (ö. 286/900)¹⁵⁴ görüşleri eserde önemli bir ağırlığa sahiptir. Ayrıca aynı mektebe mensup âlimlerden Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/840), Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî (ö. 249/863), Ebû’l-Hattâb Abdülhamîd el-Ahfeş el-

¹⁴⁹ Zeccâc, *Kitâbü’l-ibâne*, s. 16-17.

¹⁵⁰ Zeccâc, *Kitâbü’l-ibâne*, s. 16-17.

¹⁵¹ Zeccâc, *Kitâbü’l-ibâne*, s. 13.

¹⁵² Zeccâc, *Kitâbü’l-ibâne*, s. 25, 29, 31, 32 40; Bazen de eserinin adı olan “*Kitâbü’l-Ayn*”ı zikrederek Halil b. Ahmed’in görüşünü aktarmaktadır. Zeccâc, *Kitâbü’l-ibâne*, s. 36.

¹⁵³ Zeccâc, *Kitâbü’l-ibâne*, s. 17, 19, 25, 27, 28, 42, 44, 45.

¹⁵⁴ Zeccâc, *Kitâbü’l-ibâne*, s. 21, 24, 26, 31, 35, 45, 48.

Ekber'in (ö. 177/793) görüşlerine¹⁵⁵ yer vermektedir. Nadiren Kûfe mektebine mensup olan Ebû'l-Hasen Alî b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b el-Ferrâ' (ö. 207/822), ve Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb'den (ö. 291/904)¹⁵⁶ de görüşler aktarmıştır. Eğer serdettiği görüş tüm dilcilerin ortak görüşü ise âlimleri ismen zikretmeden "bu konuda Nahviyyûn'un görüşü budur"¹⁵⁷ diyerek kaydetmiş, bazen de "Ehl-i Basriyyûn veya Ehl-i Kûfiyyûn" diyerek¹⁵⁸ mekteplerin ortak görüşünü aktarmıştır. Dil âlimlerinin hiçbirinin görüşüne katılmıyor ise "Kâle Ebû İshâk" diyerek kendi görüşünü ve delillerini ortaya koymuştur.¹⁵⁹

Zeccâc, her bölümün ilk sorusunda o konunun manası hakkında sorulan soruyu rivayetlerden faydalanarak açıklamıştır.¹⁶⁰ Daha sonra "فإن قال قائل" kalıbıyla ilgili soruyu aktararak devamında cevabına geçmiştir. Önce konu hakkında kendi kanaatini belirtmiş ve bu kanaate dair delillerini sıralamıştır. Eğer bu görüşü kendinden önce başkaları ileri sürmüştür ise onları ismen veya mensup olduğu mektebin adını vererek zikretmiştir. Konuyla ilgili karşıt görüşler varsa onları ve delillerini sıralayarak sözün sonunda kendi tercihini ortaya koymuştur.¹⁶¹ Besmeleyi oluşturan kelime ve onların i'rabıyla doğrudan ilişkili olmasa bile açıkladığı konu ile irtibatlı bazı nahvî meseleler

¹⁵⁵ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 19, 26, 29.

¹⁵⁶ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 26, 31, 47.

¹⁵⁷ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 12, 17, 22, 28, 42, 49.

¹⁵⁸ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 38, 39.

¹⁵⁹ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 30, 31.

¹⁶⁰ Örneğin, "bism" ile ilgili olarak aktardığı rivayet şöyledir: "Peygamberden rivayet edildiğine göre; İsa b. Meryem, annesi tarafından bir yazıcının karşısına eğitim için oturtulduğunda yazıcı ona: 'Bismillahirrahmânirrahîm de' dedi. O da 'bism' nedir diye sordu. Müeddib: 'Ben onu bilmiyorum' dedi. Bunun üzerine İsa: 'Bâ harfi Bahâullah'tır, sin harfi Senâullah'tır, mîm harfi ise O'nun mülküdür.' cevabını verdi." Zeccâc, benzer bir rivayeti Hasan-ı Basrî'den de aktarmaktadır: "Bâ harfi Bahâullah'tır, sin harfi O'nun senâsı'dır, mîm harfi ise O'nun mecdî'dir." (Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 15-16.) Şevkânî, bu rivayetin Taberî'nin *el-Câmi'u'l-beyân*'ında (bk. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *el-Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (nşr. Abdülmuhsin et-Türki), Dârü hicr, Kahire 2001, I, 119-120) ve Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân* adlı tefsirinde (Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed, *el-Keşf ve'l-Beyân* (nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr), Dârü İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, Beyrut 2002, I, 93-94.) zayıf bir sened ile Ebû Said el-Hudrî'den rivayet edildiğini haber vermektedir. Hatta İbnü'l-Cevzî'nin bu hadisin mevzu olduğunu söylediği nakledilmektedir. (Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (nşr. Abdülkâdir Umeyre), Dârü'l-vefâ, y.y., 1994, I, 81.) Diğer rivayetler için bk. Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 41, 47.

¹⁶¹ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 22, 26, 30, 31, 32.

hakkında da sorular sormuş, cevaplarını vermiş ve asıl konu ile arasındaki alakadan bahsetmiştir.¹⁶² Açıklamalarında genellikle döneminin geleneğine uygun olarak şiirlerden ve dilin kullanım şekillerinden¹⁶³ deliller sunmuş, bazen âyet ve hadisler üzerinden açıklamalarda bulunmuştur.¹⁶⁴

Eser incelendiğinde soru ve cevapların kısa, sade ve veciz ifadelerden oluştuğu görülmektedir. Sorular net ifadelerle cevaplandırılmış, uzun ve derinlemesine incelemelerden ve tartışma ortamından özellikle kaçınılmıştır. Bunun nedeni olarak eserin talebelerin eğitimi amacıyla yazılması gösterilebilir. Çünkü eserin yazılma vesilesi, bir talebesinin Zeccâc'a besmelenin 'rabı ve manası hakkında sorular sormasıdır. Bu açıdan ifadelerinin kısa ve veciz olması, soru ve cevapların ezberlenmesinin kolay olması amacına matuf olmalıdır.¹⁶⁵

3. Etkileri

Ebü'l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-'uyûn* adlı tefsirinde besmelenin başında zikredilmeyen fakat her besmele okuyanın niyetinde bulunan bir yüklem varlığından bahsedip bu konudaki iki görüşten birinin Zeccâc'a ait "ihbâr manasındaki 'بدأت /başladım; بدأ /başlıyorum' fiilinin takdir edildiği" görüşü olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁶ Bu bilgi incelediğimiz risalede de aynen mevcuttur.¹⁶⁷ Aynı şekilde Mâverdî, Halil b. Ahmed ve Zeccâc'a göre "ism" kelimesinin kökeninin "es-sümüv / السموم" olduğunu kaydetmektedir.¹⁶⁸ Fakat Zeccâc, bu görüşü *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefshîm*'de "kâle Ebû İshâk" diyerek kendine nispet ederken,¹⁶⁹ tefsirinde ise açıkça bu görüşü kendisinden önce kimsenin öne sürmediğini belirtmektedir.¹⁷⁰ Zeccâc'ın eserlerinde kendine nispet ettiği bu görüşü kıraat, tefsir ve nahiv âlimi olan Semîn el-Halebî (756/1355), Kur'ân'ın 'rabına dair yazdığı *ed-Dürrü'l-masûn*

¹⁶² Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 17, 34.

¹⁶³ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 17, 33, 43, 44.

¹⁶⁴ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 27, 32, 33, 35, 44, 46.

¹⁶⁵ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 13.

¹⁶⁶ Mâverdî, Ebü'l-Hasen, *en-Nüket ve'l-'uyûn* (nşr. Seyyid Abdülmaksûd b. Abdurrahîm), *Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye/müessesetü'l-kütübî's-sikâfiyye*, Beyrut, t.y. I, 48; Ayrıca bk. Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs, *ed-Dürrü'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn* (nşr. Ahmed Muhammed el-Harrât), *Dârü'l-kalem*, Dimeşk, 1406-1415/1986-1994, I, 23.

¹⁶⁷ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 16; Ayrıca bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân* I, 39.

¹⁶⁸ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, I, 48-49.

¹⁶⁹ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 30.

¹⁷⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 40, 42,

fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn adlı eserinde Basra mektebinin genel görüşü olarak kaydetmektedir.¹⁷¹ Buradan hareketle Zeccâc'ın bu görüşünün ilerleyen asırlarda tüm Basra mektebine hâkim olduğu sonucu çıkarılabilir.

Zemahşerî, tefsirinde Allah lafzının tefhîm¹⁷² ile okunması gerektiğini Zeccâc'a dayandırmaktadır.¹⁷³ Bu bilgi Zeccâc'ın tefsirinde değil *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm* adlı bu risalesinde kayıtlıdır. Bu açıdan Zemahşerî, bilgiyi ya hocalarından almıştır ya da incelediğimiz bu risaleyi görmüştür. Ayrıca Kurtubî *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde şu bilgiyi aktarmaktadır: "Ebû İshak ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*'da şöyle demektedir: Ahmed b. Yahya (Sa'leb) 'er-rahîm kelimesi Arapça ve er-rahmân kelimesi ise İbranicedir. İşte bundan dolayı ikisi bir arada zikredilmiştir' dedi. Fakat bu kabul edilmeyen bir görüştür."¹⁷⁴ Kurtubî'nin aktardığı bu ifadeler de Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ında değil, *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm* adlı bu risalesinde mevcuttur.¹⁷⁵ Gerek Zemahşerî gerekse Kurtubî'nin Zeccâc'a izafe ettikleri bu görüşlerin, onun en meşhur eseri olan *Meâni'l-Kur'ân*'ında değil de besmele üzerine

¹⁷¹ Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn*, I, 19.

¹⁷² Sözlükte, "bir şeyi kalın kılmak" manasındadır. Tecvîd ilminde; harfi kalın okumaya denilir. Buradaki maksad (الله) lafza-i celâlinin lâmu olup, bunun bir evvelki harfi meftuh veya mazmum olduğu zaman, bu lâmun kalın okunmasıdır. Bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, Emin Yayınları, Bursa 2013, s. 119.

¹⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (nşr. Halil Me'mûn Şeyha), Dârü'l-ma'rife, Beyrut 2005, s. 26; Krş: Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 46.

¹⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 161; Ayrıca bk. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm* (nşr. Sâmî b. Muhammed es-Selâme), Dâru Tayyibe, Riyad 1999, I, 125.

¹⁷⁵ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 47. Zeccâc, incelediğimiz bu risalesinde Sa'leb'in görüşünü "güzel bir söz" kaydı ile aktarmıştır. Fakat gerek Kurtubî, gerekse İbn Kesîr, tefsirlerinde Sa'leb'in bu görüşü hakkında Zeccâc'ın "fakat bu kabul edilmeyen bir görüştür" dediğini nakletmektedirler. İbn Kesîr tefsirinin muhakkiki Muhammed es-Selâme, ilgili metne koyduğu dipnotta İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonunda bulunan yazma nüshada diğer nüshadakinin aksine "مرغوب عنه" yerine "مرغوب فيه" yazılı olduğunu belirtmektedir. Bunu dikkate aldığımızda Zeccâc, hocası da olan Sa'leb'in bu görüşüne incelediğimiz risalesindeki "güzel bir söz" kaydı ile uyumlu olarak katıldığını ifade etmiş olmaktadır. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, I, 125 (1 nolu dipnot); Ayrıca yazma nüsha hakkında bilgi için bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, s. 36, (Muhakkikin mukaddimesi)

yazdığı *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm*'inde yer alması, bu risalenin zamanın ilim çevrelerinde tanındığını ve rağbet gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır.¹⁷⁶

Sonuç

Kur'ân'ı doğru anlamak ve anlamlandırmak için en önemli şart, onun kelimelerine nazil olduğu zamandaki manaları verebilmektir. Dilin gelişen ve değişen canlı yapısı göz önünde bulundurulduğunda doğru mana için bu çabanın ne kadar elzem olduğu daha iyi anlaşılabilir. Nüzûl ortamından yaklaşık on dört asır uzaklaştığımız günümüzde âyetlere doğru mana verebilmek için en eski kaynaklara ulaşmamız gerekmektedir. Alanında otorite olan Zeccâc'a ait bu iki eser, besmele ve esmâ-i hüsnâ konularında yazılan ve elimize ulaşabilmiş ilk müstakil eserler olma özelliği ile dikkati çekmektedir.

Müfessirimiz, bu eserlerde gerek besmeleyi gerekse esmâ-i hüsnâyı oluşturan kelimeleri lugat, iştikak, i'rab açısından incelemiştir. Doğru manaya ulaşabilmek için Hz. Ömer'in cahiliye şiirinin korunması ve manalara şahit tutulması hakkındaki tavsiyesine uygun olarak şiir ve meselleri oldukça fazla kullanmıştır. Kendinden önceki dil âlimlerinin konu hakkındaki görüşlerini kaydetmiş ve neticede kendi tercihini belirtmiştir. Her iki eserde kelimelerin asıl manalarına ulaşmak asıl amaç olması nedeniyle yorum yönlerinin daha sonraki eserlere göre zayıf kaldığı dikkati çekmektedir. Ayrıca bu asıl amaç, her iki eseri de gereksiz bilgilerden ve israiliyattan uzak tutmuştur.

Yaptığımız araştırmalar sonucu Zeccâc'ın görüşleri ile kendinden sonraki müfessirleri ve dil âlimlerini oldukça etkilediği görülmüştür. Bu açıdan o, günümüzde Kur'ân'ı anlama konusunda göz ardı edemeyeceğimiz dilci müfessirlerdendir.

¹⁷⁶ Daha sonraki asırlarda konuyu ele alan müfessirlerin Zeccâc'a ait bu bilgileri genellikle Zemahşerî'den naklen aktardıkları görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Zeccâc'a ait bu eserin sonraki asırlarda bazı ilim çevrelerinde bilinse bile genel olarak yaygınlaşmadığı sonucu çıkarılabilir. Örneğin bk. İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed et-Tûnisî, *Tefsîru İbn 'Arafe* (nşr. Celal el-Esyûtî), *Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye*, Beyrut 2008, I, 26; Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed, *Zehretü't-tefâsîr*, *Dârü'l-fikri'l-'Arabî*, Kahire, ts., I, 52.

Kaynaklar

- Abduh, Muhammed, "Fatıha Tefsiri" (çev. Abdulkadir Şener, Mustafa Fayda), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (1968), s. 4-5.
- Albayrak, Halis, *Tefsir Usûlü –Yöntem, Ana Konular, İlkeler, Teklifler-*, İstanbul: Şule Yayınları 1998.
- Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, 427-428.
- Aydın, İsmail, "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (2011/1), s. 37-63.
- Aydın, Mehmet, *Dilbilim El Kitabı -Temel Kavramlar ve Konular-*, İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları 2014.
- Brockelmann, Carl, *Târîhü'l-Edebi'l-Arabî* (çev. Abdulhalîm Neccâr), Kahire: Dârü'l-ma'ârif, t.y.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları 2014.
- Cündioğlu, Düccane, *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*, İstanbul: Kapı Yayınları 2011.
- Cündioğlu, Düccane, *Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı –Hermeneutik Bir Deneyim I-*, İstanbul: Kapı Yayınları 2013.
- Çelebi, Muharrem, "Kutrub", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 494-495.
- Çetin, Abdurrahman, *Kur'an Okuma Esasları*, Bursa: Emin Yayınları 2013.
- Çetin, Nihad M., "Arap (Edebiyat)", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, III, 296.
- Dâvudî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî (ö. 945/1539 [?]), *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I-II, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmî 1983.
- Durmuş, İsmail, "Müberred", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 432.
- , "Sa'leb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, 25.
- Ergin, Muharrem, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, İstanbul: Bayrak Yayınları 1992.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-luga* (nşr. Heyet), I-XV, Kahire: Dârü'l-Mısriyye, t.y.
- Fahredden er-Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), *Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*, I-XXXII, Beyrut: Dârü'l-fikr 1981.
- Gezgini Ali Galip, *Tefsirde Semantik Metod ve Kur'ân'da "Kavm" Kelimesinin Semantik Analizi*, İstanbul: Ötüken Yayınları 2002.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-üdebâ' (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb, İrşâdü'l-elibbâ' ilâ*

- ma'rifeti'l-üdebâ', Tabakâtü'l-üdebâ'* (nşr. İhsân Abbâs), I-VII, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî 1993.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî (ö. 463/1071), *Târihu Bağdâd* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XVII, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî 1422/2001.
- İbn Hallikân, Şemseddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zemân* (nşr. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâr-u sâdr 1968.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn el-Kaysî el-Kureşî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm* (nşr. Sâmi b. Muhammed es-Selâme), I-VIII, Riyad: Dâru Tayyibe 1999.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru sâdır, t.y.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, I-IX, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî 1984.
- İbnü'l-Kıftî, Ebû Hasan Ali b. Yûsuf (ö. 646/1248), *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrahim), Kahire - Beyrut: Dârü'l-fikri'l-Arabî - müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye 1986.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist* (nşr. Rızâ Teceddüd), Tahran: [y.y.] 1971.
- İşler, Emrullah, "Zeccâc", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 173.
- Kâhyaoglu, Yasin, "Ebu'l-Abbâs el-Muberrid'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve el-Kâmil" Adlı Eseri", *Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10 (2013), s. 83-96.
- Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2010.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'ı Anlamada Semantik Yöntem", *Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11 (2013), s. 105-178.
- Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (çev. Rüştü Balcı), I-V, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2007.
- Koç, Mehmet Akif, "John Burton'un "Kur'an'da Gramer Hataları" Adlı Makalesinin Tenkidi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (1996), s. 553-559.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah et-Türkî), I-XXIV, Beyrut: Müessesetü'r-risâle 2006.

- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-'uyûn* (nşr. Abdülmaksûd b. Abdur-rahîm), I-VI, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye/müessesetü'l-kütübî's-sikâfiyye t.y.
- Neseî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî (ö. 710/1310), *Tefsîrû'n-Neseî (Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl)*, I-IV, İstanbul: Eda Neşriyat, 1993.
- Özsoy, Ömer, *Sünnetullah - Bir Kur'ân İfadesinin Kavramlaşması*, Ankara: Fecr Yayınevi 1999.
- Paçacı, Mehmet, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne oldu?*, İstanbul: Klasik Yayınları 2013.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân*, (nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr), I-X, Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, 2002.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr (ö. 562/1166), *el-Ensâb* (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-V, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1408/1988.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) el-Halebî (ö. 756/1355), *ed-Dürrü'l-masûn fî 'ulûmî'l-kitâbi'l-meknûn* (nşr. Ahmed Muhammed el-Harrât), I-XI, Dimeşk: Dârü'l-kalem 1406-1415/1986-1994.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (nşr. Abdulkâdir Umeyre), I-V, y.y.: Dârü'l-vefâ, 1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *el-Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (nşr. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXVI, Kahire: Dâru hicr 2001.
- Tatlı, Alican, "Cehdamî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 224-225.
- Topaloğlu, Bekir, "Esmâ-i Hüsnâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI, 416-417.
- ___, "Hasîb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, 380.
- ___, "Mukaddim", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 114.
- ___, "Mütekebbir", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 190.
- ___, "Rahmân", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 415-417.
- Ûde Halil Ebu Ude, *et-Tatavvuru'd-delâlî beyne lugati's-şi'r ve lugati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Ürdün: Mektebü'l-Menar 1985.
- Yıldırım, Suat, "Besmele", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, 532.

- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsiler (İlim ve Kültür Hayatı)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 41-44.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî (ö. 311/923), *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm*, (*Erba'u rasâ'ili fi'n-nahv* adlı eserin içinde) (nşr. Abdülfettâh Selîm), Kahire: Mektebetü'l-âdâb 1423/2003.
- , *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* (nşr. Abdulcelîl Abdüh Şelebî), I-V, Beyrut: Alemü'l-kütüb 1988.
- , *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Dimeşk/Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs 1979/1399.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî (ö. 337/949), *İştikâku esmâ'illâh* (nşr. Abdülhüseyn Mübarek), Beyrut: Müessesetü'r-risâle 1406/1986.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Hasan Abdülmennân), I-III, Beyrut: Beytü'l-efkari'l-devliyye 2004.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (nşr. Halîl Me'mûn Şeyha), Beyrut: Dâru'l-ma'rife 2005.
- Zeydân Corci, *Târihu Âdâbi'l-Lügati'l-Arabiyye*, Dâru'l-hilâl, t.y., y.y.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic (ö. 379/989), *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire: Dâru'l-ma'arif 1392/1973.